

Helgi Hallgrímsson:

Lagarfljótsísar

Íshrannir á strönd Lagarfljóts við Hafursá í Skógrum, 13. apríl 1990. Í þessum haugum eru meira eða minna kólfáðir ískubbar og smájakar.
Ljósm.: H.Hg.



Í huga okkar sem ólumst upp við efri hluta Lagarfljóts, eða Lögin sem nú er kallaður, var það jafnan mikill atburður þegar Fljótið lagði. Þá fannst manni að veturnn væri sestur að völdum fyrir alvöru. Öldugjálfið, sem vanalega var jafn sjálfsagt eins og andardrátturinn, heyrðist ekki lengur. Allt umhverfið varð svo einkennilega hljótt og kyrrt, en jafnframt fagurt og hátiðlegt. Maður laumaðist niður eftir að skoða ísinn, og fylgdist með þykkun hans dag frá degi. Bráðum yrði óhætt að fara út á hann og renna sér á hrossleggjum eða skautum eftir þessum gljáfægða spegli. Það var líka mjög hátiðleg stund.

Eins og gefur að skilja leggur hina ýmsu hluta Lagarins á mismunandi tínum ársins. Vanalega leggur grunnið innan við Lagarfljótsbrúna í fyrstu frostaköflum í byrjun vetrar, og síðan fíkrar ísbrúnin sig inn eftir vatninu, allt að Hreiðarsstöðum eða Meðalnesi, en þaðan er Fljótið oftast autt fram yfir áramót. Í janúar leggur það oftast inn að Hofi eða Skeggjastöðum, og líka inn við Fljótsbotninn, en djúpið þar á milli leggur sjaldan fyrr en í febrúar eða mars, og stundum ekki.

Þegar vatnið leggur í logni myndast spegilssléttur, hálfgegnsær og bláleitur ís (glæríð eða bláís). Oft brotnar þunnur glæríð upp í stormum og jakana rekur saman í flekki, er síðan geta frosið saman og myndað mjög ósléttan og holóttan ís, sem er gráhvítur tilssýndar (gráís). Ef logn- eða krapasnjó setur á ísinn og frýs, verður hann einnig ósléttur, og undir þykkum snjó-dyngjum getur ísinn þynnst og orðið varasamur, því snjórinn einangrar hann fyrir loftkuldanum. Á vissum stöðum eru að jafnaði göt eða vakir í ísnum, sem stafa m.a. af gasuppstreymi, t.d. hjá Hreiðarsstöðum. Margar sagnir eru um slysfarir á ís á Lagarfljóti, og hafa menn þá oftast lent í vöku.

Í miklu frosti eða við snöggar hitabreytingar heyrast oft háir brestir og drunur frá ísnum, þegar hann er að springa, sem geta minnt á skotdrunur.

Ferlegar drunur

Þegar þykkur helluís er kominn á Lögin fer hann að springa, aðallega þvert yfir, og eru sprungurnar oftast á sömu stöðum ár eftir ár, sérstaklega út frá töngum. Oftast er líka eitthvað af langssprungum á Fljótinu.

Yfirleitt leggur Fljótið í töluverðu frosti og stillum, en hitastig nýmyndaðs ís er samt nálægt frostmarki. Þegar ísinn þykknar nær hitastig loftsins meiri tökum á honum, og rúmmál hans minnkar í réttu hlutfalli við lækkað hitastig, en af því leiðir að ísinn dregst saman og springur þegar frostið vex. Í miklu frosti eða við snöggar hitabreytingar heyrast oft háir brestir og drunur frá ísnum, þegar hann er að springa, sem geta minnt á skotdrunur. Sigfús Sigfússon lýsir þessu svo:

„Þegar Lagarfljót er lagt heyrast löngum ferlegar dunur í því, sem brumur séu. Er hljóð það allbreytilegt oft, stundum brestir miklir, stundum sem söngli við. Þegar loftið sprengir ísinn heyrist stundum nær sem fallþyssuskot. Ég hefi eitt sinn, frostavetur mikinn um 1880, séð jaka er var á aðra alin á þykkt, þrihyrndur, er loftþrýstingur hafði sprengt upp úr ísnum, og hent langa leið frá. Þessi gnýr í Lagarfljóti þykir oftast vita á hláku, ef hann

er mikill, og er sem mönnum verði eftir því... (Sigf. Sigf.: Þjóðsögur IV, 297).

Af einhverjum ástæðum gleikka þversprungurnar oft talsvert mikið þegar líða tekur fram á vorið, og geta orðið 1-2 m breiðar, en vanalega leggur vökinna í þeim að nýju. Þessi sprunguís er hins vegar oft þunnur og varasamur yfirferðar. Langssprungurnar verða hins vegar sjaldan nema nokkrir sm á breidd og eru hættulausar.

Í vetrarhlákum getur safnast vatn ofan á ísinn, sem oftast leggur svo aftur, og getur þá myndast tvöfalt íslag á köflum. Það er kallað *tvístæða* eða tvískinnungur. Eitt sinn fór ég yfir Fljótið við slíkra aðstæður, gangandi í myrkri, og var efra íslagið svo þunnt að það var stöðugt að brota undan fótum mínum. Var það hálfs ónotalegt, þótt ég vissi að undir væri traustur ís. Hættulegt var að hleypa hestum á Fljótinu þegar ísinn var tvístæður og efra lagið þunnt, svo að þeir færur í gegn um það.

Reisingar og kólfís

Fyrir kemur að lagnaðaríssinn þrýstist saman í sprungunum, með slíku heljarfli, að skarirnar þrýstast niður í vatnið og mynda kjöl, eða risa upp á rönd og brotna þá jafnframtí stóra jaka eða hellur, sem geta stuðst saman og myndað þaklaga göng. Það er kallað *reisingar* á Mývatni og *sperrur* á Þingvallavatni, en ekki hef ég haft spurnir af samsvarandi orðum í máli manna við Lagarfljót. Það sama gerist stundum við strendurnar, þar sem vanalega myndast samfelld sprunga nokkra metra frá landi. Þannig geta myndast ævintýralegir gangar og jakaborgir. Annars eru reisingar aðallega á þversprungum á Lagarfljóti, og geta verið svo miklar að torvelt



sé að komast yfir þær með hesta og sérstaklega með sleðaæki. Þurfti þá stundum að krækja meðfram þeim langar leiðir, til að finna færa leið, og jafnvel að fara í land. Stundum var hallinn á risinu þó ekki meiri en svo, að hægt var að koma hesti og sleða yfir á vissum stöðum með dálitlu tilhlaupi, segir Aðalbjörn á Arnheiðarstöðum.

Á vorin „kólfar“ ísinn, þ.e. hann springur allur í 1-2 sm breiða, 3-6-strenda kólfra, sem liggja samhlíða þvert í gegnum íshelluna, og virðist sólarhitinn eiga mestan þátt í því. Jafnframt verður hann dökkblágrænn. Kólfís er oft hættulegur yfirferðar, og getur verið nánast eins og grautur þegar stigið er á hann, jafnvel þótt hann sé nokkuð þykkur.

Þegar ísinn er orðinn kólfadur, laus frá landi og sprunginn í fleka, þarf ekki nema dálítinn vind, til að koma flekunum á skrið langs eftir Fljótinu. Þegar slíkir flekar rekast á tanga er tregðan svo mikil að þeir ganga stundum langt upp á land,

Snjókúlur eða -vöndlar á ís á Lagarfljóti undan Hafursá 27. febrúar 1995. Kvöldið áður var austan hvassviðri og snjókoma en síðar rigning.

Hreindýrin eru að skoða þetta undur. Ljósm. S.G.P.



Ormurinn eða hvað (?). Munstur á nýlega mynduðum ís neðan við Ásana, innan við Hallormsstað. Á ísnum er örþunnt snjólag, sem vantar á dökku blettunum, líklega vegna þess að þar hefur verið bleyta eða upphækkuun. Ljósm.: Þórarinn Lárusson.



Reisingar á Lagarfljóti við Hallormsstað.
Práinn Jónsson
(Fellabæ) mælir hæð jakanna við sig, en hann er með hærri mönnum.
Þessi sprunga gengur út frá Ormsstaðakletti, og liggur í víðan sveig í átt til

Arnheiðarstaða, en trjágarðurinn þar sést lengst til hægri. Ljós.:
Sig. Blöndal.

„En viðsjál gat hún verið þessi sjálfgjörða, breiða samgöngubraut um Lagarfljót, einkum á vorin.“

upp að efstu fjörumörkum eða lengra, og molna þá jafnframt niður í gríðarmikla bingi eða hauga, sem geta verið á stærð við meðalhús og varað fram á sumar (mynd bls. 38).

„Þegar ísa leysir á vorum af Lagarfljóti, er það almenn trú að hann renni [þ.e. hvessi] jafnan utan. Þá er háttur manna að segja: „Það er ekki við öðru að búast, meðan ísinn er að losna úr Fljótinu“. Og jafnan verður mönnum að þessari trú sinni, því Fljótsíssinn er seigur fyrir, þangað til hann rekur inn á Breiddina“. (Sigfús Sigfusson: Þjóðsögur IV, 297).

Að kyrkja upp hesta úr vöku

Í æviminningum Halldórs Stefánssonar fræðimanns er góð lýsing á þessu ástandi íssins:

„Á vetrum, eftir að Lagarfljót var traustum ísi lagt, var það breiður og greiðfær vegur til umferðar þvert og endilangt, á hvers konar farartækjum, gangandi, akandi, ríðandi og á skautum. Jafnfram var það leikvangur á skautum, yngri sem eldri, tamningavöllur reiðhestefna, og til skemmtireiða án þess að farið væri til annarra bæja.

En viðsjál gat hún verið þessi sjálfgjörða, breiða samgöngubraut um Lagarfljót, einkum á vorin. Þegar hlýna tekur veðrátta og sól hækkar á lofti, tekur ísinn að kólfa, bæði ofanfrá af loft hita og sólfari, og neðanfrá af hita vatnsins, en heldur þó þykktinni að mestu; burðarþol hans verður lítið og svikult. Og sé hann kólfaður í gegn er hann halldlaus með öllu, flýtur aðeins á yfirborðinu, en hrynum niður sem sundurlausar ísnálar, ef á reynir.

Það var eitt sinn að hestur frá Geitagerði fór ofan um vorís á fljótinu undan Arnheiðarstaðum, nálægt „miðjum bol“. Svo var það kallað, þegar frá landi var miðað við einhverja sýn nálægt miðju

fjóti, hvort sem var bát eða umferð á ísi. Þetta sást frá Arnheiðarstaðum og var brugðizt við til hjálpar.

Það tókst greiðlega að „kyrkja“ hestinn upp á ísinn, sem svo var kallað. Aðferðin var sú að bregða bandi (til þess mátti nota beizlistauminn, ef ekki var annað tiltækt) um háls hestsins, hrinda honum svo frá ísskörinni, og stuðla svo til að hann bæri að á hliðinni, þegar hann var dreginn að henni aftur, og honum rykkt upp með snöggu og föstu átaki. Áður purfti að hafa losað hestinn við reiðfarið...

En þegar hann var láttinn standa upp á ísnum var burðarþol hans ekki meira en það, að hesturinn fór niður aftur. Var hann þá kyrktur upp á ný, og það tekið til úrræðis, að draga hann á hliðinni til lands. Dreifðu mennirnir sér sem mest um ísinn, þegar þeir sáu hvað burðarþol hans var veikt orðið. - Mildi var að hér skyldi ekki gerast slysasaga. (Halldór Stefánsson: Ævislóð og mannaminni. Rv. 1970, 54-55).

Ég man eftir einu slíku tilviki frá æskuárum. Faðir minn var að fylgja mér í skólann upp í Fljótsdal og fórum við ríðandi inn eftir Fljóti. Þetta var seinni part vetrar, og góður hestís á Fljótinu, en fyrir neðan Arnheiðarstaði lenti annar hesturinn niður um þunnum ís í sprungu. Purftum við að fá hjálp þaðan til að ná hestinn upp. Var komið með reipi, sem brugðið var utan um hestinn að aftan og framan, en ekki virtust menn kunna þessa gömlu aðferð. Tókst þó bærilega að ná upp hestinum, og var ferðinni svo heldið áfram.

Sleðaferðir og bílferðir á ís

Í fornsögum Austfirðinga er nokkrum sinnum minnst á sleðaferðir á ís á Lagarfljóti. Í Droleaugarsona sögu er greint frá slysaferð Drole-

laugar konu Helga Ásbjarnarsonar frá Ormsstöðum í Bessastaði, þar sem tveim uxum var beitt fyrir sleða, og í Fljótsdæla sögu er gamansöm frásögn af sleðaakstri Droplaugarsona með hestinum Inni-Krák. Framan af þessari öld voru hestasleðar til á flestum bæjum við Fljótið, og voru þeir mikil notaðir til aðdráttu þegar það var ísi lagt. Ég man sérstaklega eftir flutningi trjáviðar úr Hallormsstaðaskógi yfir Fljótið. Var viðnum hlaðið í háa kesti á sleðunum, og sáust slíkar viðarferðir því langt að. Stundum var farið í Egilsstaði eða niður á Reyðarfjörð með sleðalestir, og segist Aðalbjörn Kjerúlf muna eftir einni slíkri vorið 1936. Gutturmur í Geitagerði segir að Eiríkur Kjerúlf á Húsum hafi eitt sinn farið með nýsmíðaðan sleða frá Geitagerði, til að sækja kaupstaðarvöru fyrir bæði heimilin. Undan Vallanesi fóru, hestur og sleði niður, og týndist sleðinn þar með öllu sem á honum var. Það gæti hafa verið vorið 1936, því að Eiríkur bjó á Húsum 1936-43. Gunnar skáld á Skriðuklaustri átti skrautlega búinn, erlendan sleða, með bólstruðu sæti, sem hann notaði stundum á vetrum til að aka í heimsóknir í Hallormsstað. Annars fer ekki sögum af farþegasleðum á Fljótinu í seinni tíð.

Á hinum köldu vetrum á sjóunda áratug þessarar aldar var oft ekið á bílum um Lagarfljót þvert og endilangt, bæði á jeppum og vörubílum. Vegir voru þá oft ófærir langtínum saman vegna snjóalaga, en fljótsísin greiðfær, svo ekki var nema eðlilegt að menn notfærðu sér hann. Ekki er mér kunnugt um að slys hafi orðið af þessu, þó sagt sé að oft hafi litlu mátt muna, og fylgir þá gjarnan sögunni, að bíllinn hefði ekki mátt stoppa



og varla hægja á sér, til að lenda ekki ofan í. Ef það hefði hent var fátt sem gat bjargað farþegunum. Svipaðar sögur ganga af einstaka fullhugum sem riðu fljótið á örþunnum ís, svo sem af Steindóri á Dalhúsum.

Nú er sköpum skipt í þessu efni, og sést varla fólk eða farartæki á Lagarfljóti, jafnvel þótt á því sé helluís. Helst er að menn fari yfir það á vélsleðum, þegar snjór liggur á ísnum. Ræður þar líklega mestu að óvíða er ungt fólk á bæjum við Fljótið á vetrum, og svo er tískan orðin breytt. Nú fara menn almennt ekki á skauta nema á tilbúnu svelli á sérstökum skautavöllum eða - höllum, og margir virðast hafa beig af því að fara út á ís á tjörnum eða vötnum, enda hafa fair vanist því. Þar með fara menn á mis við merkilega upplifun og lífið verður fátæklegra en fyrrum.

(Þetta er kafli úr óprentuðu riti um Lagarfljót)

Ískólfar úr
Lagarfljóti við
Teigará í Fellum,
18. apríl 1989.
Ljósm. H. Hg.

Um burðarþol íss

„Ísastafur (mynd til hægri) var fyrrum til á hverjum bæ við Þingvallavatn. Þegar broddurinn fór niður úr ísnum í fyrsta höggi, var sagt að ísinn væri einhöggr og vatnið einhöggt. Einhöggr ís er varasamur og því ekki talinn manngengur.

Þegar höggið var þéttingsfast tvívegis, þ.e.a.s. astur í sama farið, og broddurinn sprengdi niður úr ísnum, svo holan dignaði aðeins, var sagt að ísinn væri tvihöggr, vatnið tvihöggt og manngengt. Ef vætlaði ekki í holuna eftir þrjú röskleg högg, engir aflraunaklækir viðhafðir, var ísinn talinn hestheldur. Fimmtán cm ís (hálft fet) er fær hesti með aeki. Finnskir bændur telja einnig að 15 sm þykkur ís haldi hesti og aeki....

...Reynslan er sú að 5 cm ís heldur uppi 180 kg, 10 cm 700 kg og 15 cm 1350 kg.“

Þá er miðað við kyrrstöðu á venjulegum ís, en burðarþolið eykst í réttu hlutfalli við hraða hlutarins á ísnum. Á leifturhraða kemst t.d. vélsleði yfir vatn á örþunnum ís, en ekki er ráðlegt að gera slíkar tilraunir, því ef eithvað ber út af er dauðinnvis.

Sigurjón Rist og Guðmann Ólafsson: Ísar Þingvallavatns. Náttúrufr. 56 (4): 239-258, 1986.

